

НАШІ ЮВІЛЯРИ

Вітаємо Миколу Миколайовича Чурилова!

Микола Чурилов — один із провідних соціологів України — прийшов у соціологію в середині 70-х років минулого століття. Математик за освітою, він вступив до аспірантури відділу соціології, обравши як дисертаційну тему питання організації вибіркового соціологічного дослідження. Із цим напрямом були переважно пов'язані й подальші його дослідження, результати яких дістали відображення в кількох монографіях, у статтях і розділах колективних монографій, опублікованих у багатьох країнах. Тож наукова кар'єра Чурилова склалася цілком удало, і він по праву вважається першим фахівцем із вибірки в Україні й одним із перших на пострадянському просторі. Але особливо важливою є його роль як організатора соціологічної науки. Ще 1982 року він у співпраці з В.І. Паніотто та московськими соціологами розробив першу репрезентативну для населення України вибірку в рамках всесоюзного дослідження “Спосіб життя радянської людини”. У 1991 році вони з Наталією Паніною створили вибірку для міжнародного порівняльного дослідження політичної культури, принципи побудови якої виявилися настільки вдалим, що її дотепер використовують і в моніторингу Інституту соціології, і в роботі відомих соціологічних служб. За довгі роки роботи в соціології Чурилов чимало зробив для інституціоналізації та розвитку соціології в Україні. Наприкінці 1980-х він очолив Центрально-Українське відділення ВЦДГД, на початку 1990-х створив один із перших комерційних опитувальних центрів “СОЦІС”.

Микола Чурилов був першим заступником директора створеного у 1990 році Інституту соціології НАН України, відіграв важливу роль у становленні інституту як центру розвитку соціології в незалежній Україні. Мій особистий досвід співпраці з Миколою Чуриловим пов'язаний із дослідженнями соціальних проблем, що стосувалися роботи й способу життя перших ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС у 1986–1987 роках. Жити і працювати в зоні аварії, особливо коли ще не був перекритий після вибуху

атомний реактор, ладен був далеко не кожен соціолог. За результатами цього дослідження було опубліковано монографію “Людина в екстремальній виробничій ситуації”. Це унікальний документ епохи, що з’явився багато в чому завдяки ентузіазму й особистій мужності Миколи Чурилова. Чимало добрих слів заслуговує ювіляр за його видатний внесок у реалізацію проекту соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України. А той факт, що він багато років викладав соціологію в низці університетів, став неабияким внеском у те, що в Україні сьогодні нема дефіциту у фахівцях, здатних розрахувати будь-яку вибірку і грамотно зорганізувати масове опитування.

Вирішальну роль зіграв Чурилов і в тому, що в Україні регулярно проводяться екзит-поли в загальнонаціональному і регіональному масштабах. Перший екзит-пол 1998 року було здійснено його фірмою “СОЦІС”. Як науковий консультант проекту, я попервах відмовляв Чурилова від цього своєрідного експерименту через побоювання, що результати можуть виявитися далекими від реалій. Але рацію мав саме він. Скориставшись міжнародним досвідом і зваживши на рекомендації провідних методологів України (Володимира Паніотто і Наталії Паніної), він провів опитування на виході із виборчих дільниць на виборах до Верховної Ради, надихнувши й інші соціологічні центри на здійснення такого роду опитувань. Микола Чурилов є одним із засновників щорічного конкурсу “Кращий молодий соціолог України”, переможцям якого щорічно вручають премії імені Наталії Паніної. Так само, як колись він підтримував проект соціологічного моніторингу, так сьогодні він підтримує конкурс молодих соціологів, що конче важливо для відтворення соціологічної спільноти України. Щиросердно вітаю його з ювілеєм і бажаю зберігати свій унікальний ентузіазм якнайбільше років.

Євген Головаха

Микола Чурилов як частина власної мови

Люди як частини мови — цілком підходяща підстава для всіляких соціальних, культурних та інших ідентифікацій і класифікацій. Тут є де розгорнутися: в українській мові їх приблизно 11, в російській — 12, хоча фахівці можуть навести й дещо відмінні дані. З основних, нагадаємо, це, звісно ж, іменники зі своєю категоричністю називати, неприхованою претензією на безперечну гідність. Ще — виразні, нестримні, такі, що вислизують з-під контролю, прислівники (особливо популярні останнім часом), і беззахисні перед зменшувальними суфіксами прикметник, безликі, але незрідка і самовдоволені числівники, тихо або яро шиплячі дієприкметники, займенники, що розводять все і всіх по різних кутах. А ще є дієслова, які суть безперервне становлення, енергія, рухливість, порушники та організатори порядків. Наш колега і, сподіваємося, друг Микола Миколайович Чурилов достоту з останніх — безапеляційно очевидне дієслово. У правилах ця частина мови проста і зрозуміла: діяти і спонукати до дії інших. І багато хто це прекрасно знає, відчувши на собі. Якщо проблеми з вибіркою, — біжимо,

телефонуємо до М.М., посилаємо до нього здобувачів, які й без того витягуються у шерг, аби отримати “гаразд” останньої інстанції в цьому питанні, чи, навпаки, розгромний вердикт. Простота, ясна річ, вельми позирна, тому що йдеться про унікальний (саме!), притаманний суто нашому ювілярові спосіб “дієсловити” за принагідних обставин, а точніше — спосіб жити, якогось він дотримувався завжди й дотримується нині. Лише декілька штрихів і доказів цієї особливої екзистенції.

Тотальна несумісність із бездіяльністю. Ну, не доводилося нам і, гадаємо, будь-кому іншому бачити М.М. у задумливому неробстві, спантеличеного або ж перейнятого ваганнями. Є дві версії щодо того, як відбувається у нього вся такого роду робота: запитування, пошук відповідей, сумніви, прийняття рішень і готовність діяти — процес інтимний, за визначенням, не про людське око. Перша версія — схоже, що уві сні, оскільки, за нашими спостереженнями, більше ніде. Друга — незбагненно швидко, так, що взагалі не вимагає часу, передбачаючи алгоритми швидкісних комп’ютерів. Безперервний рух, якась природна і разюче сильна непосидючість, що завадить залишатися на місці, просто перебувати — індивідуальна особливість, яка впадає в очі вже при першому знайомстві. Насолода розкішшю і байдикуванням за буддійськими або місцевими рецептами, насолода тихісінького споглядання, що ні до чого не зобов’язує, — все це ніколи М.М. не було доступно. Перед цими спокусами він непохитно стійкий, на відміну від багатьох, хто без вагань поступається цим спокусам, без примусу впадаючи в обійми очікувань та індиферентності. Втім, ні, — не стійкість, але протиставлення їм невгамовної активності, що виходить за межі його власних справ і доброзичливо досягає, за потреби, його друзів, включно і з нами.

Енергія не безпристрасна. Для підтримання спортивної форми — влаштуватися на якісь частки ставки при тенісному корті (на місці нинішнього Михайлівського собору; функціональні обов’язки — невигадливі, винагороду легко вважати за символічну). — За можливості зіграти кілька партій (і зовсім не в піддавки, а всерйоз) з науковим керівником В.Л.Оссовським, звісно ж, у лаун-теніс — і ділитися з усіма поспіль радістю здобутої перемоги. — Знайти підробіток переважно фізичної праці до аспірантської стипендії й залучити до цього однокурсників: статус аспіранта і заняття розумовою працею в ті часи не вимагали видимої відповідності. — Вести, разом із В.І.Паніотто, фотолітопис подій, регулярних і стихійних святкувань у перших соціологічних відділах з якимисьь абсолютно дивовижними портретами. І це вам не теперішні цифрові штучки і *сору*-центри, а морока з плівками, проявниками-закріплювачами, фотозбільшувачами, фотопапером. — Прищепити пристрасть до велосипеда колезі і здійснювати вихідними навесні й восени в аж ніяк не прогулянковому темпі багатокілометрові поїздки незапрудженими ще автомобілями дорогами південної крайці Києва. — Принести у відділ журналі з детективом для всіх охочих, “закрученим до неймовірності” (що й не дивно за простої відсутності в цьому стосі першого номера, про що Микола і не підозрював), і захоплюючи тріумфувати з приводу власної проникливості й подужання, здавалося б, неможливого. — А ще: першим з аспірантської когорти підготувати кандидатську дисертацію і, не

чекаючи відкриття ради із захисту в київському Інституті філософії, податися до московського Інституту конкретних соціальних досліджень і там блискуче захиститися.

Звично вважати, що цей світ сповнений нездоланностей, але навряд чи нашому ювілярові така думка до душі. Завжди він поводився так, ніби нездоланність — це неперевірений, радше навіть не вартий перевірки, поголос. Так, принаймні, нам все це бачилося і бачиться.

І, звісно ж, Валя-Валюша, мила і мудра, незмінно привітна, студентська пристрасть і непохитна підтримка. Зовсім з інших класифікацій, але стійко поєднувана і з цією: поодинці вони не сприймаються, тільки разом. Так, поталанило, треба сказати, нашому другові Миколі з отакою прихильністю долі...

“Ось якби не соціологія, тоді що” — таке запитання нас би спантеличило: відповідь багатоальтернативна, хоча б через спірність можливих царин застосування всіх наших схильностей і здібностей, які, нарікаємо ми зазвичай, неодмінно б далися знаки, якби все склалося інакше. Інша річ у разі нашого улюбленого М.М. Його-то задатки й нахили якраз очевидні — неординарні опції самоздійснення, хоч би й не реалізовані з особливим розмахом, завжди виявлялися виразно і разуче. Підйом до вищих ступенів спортивної майстерності був йому до снаги — половину цієї ієрархії у велоспорті на шосе він пройшов ще досить молодим. Вибір такої спеціалізації у фізичних вправах аж ніяк не випадковий: дістатися фінішу через усі “не можу” і перешкоди на шляху — знак та свідчення внутрішньої налаштованості прагнути, надолужувати, наздоганяти, нічим не збентеженої, самої в собі упертої й зятятої. А тим, хто багато чув про прекрасне володіння М.М. пісенним репертуаром 1960-х (достовірно не відомо, чи поповнювався він пізніше) і про нагненну історію, як колись на конкурсі молодих виконавців він обійшов за оцінками журі саму Софію Р., легко уявити його успішну естрадну кар’єру, якби він пішов цим шляхом. А якщо додати ще й техніку бальних танців (майже єдиний із чоловічої половини перших соціологів, хто витончено вальсував), ну і, звісно ж, невтомність у просуванні до того, що приваблює, та якусь природну заповзятливість, то ще невідомо, хто б перемагав на форумах Євробачення. Небезпідставні — як інакше розцінити сумісність перегонового велосипеда і концертних підмостків — фантазії, найімовірніше, трапляються, тож не варто сумніватися в тому, що перед нами той самий випадок високої передбачуваності кінцевого результату. Так, імовірно, і було задумано.

Невгамовність у справах, організованість, знання видимої і потаємної природи соціальної матерії та поведінки людей дістали застосування у 1980-х і далі. Спочатку у формуванні першої опитувальної мережі й усього необхідного для національних обстежень, а потім і в бізнесі на підрунті нашої дисципліни, і не тільки. Одиниці з нас із чистим серцем можуть сказати: ось цього у вітчизняній соціології до мене не було, тепер же є. А ось М.М. не просто може — має право. Ще раніше, й у той час особливо, уявилася в нього і суто дюркгаймівська (інші б сказали емпірична, позитивістська) пізнавальна настанова: соціальні факти як речі мають вимірювані якості та властивості. І тоді робота дослідника зводиться до простої схеми: правильно

визначити факти як речі, сформулювати вибірку і збирати інформацію, вимірювати, реєструвати. А вся решта залишається за лаштунками, в тіні — важко здійснювані нюанси організаційних і розрахункових процедур нашої галузі знання, без компетентності в яких сьогоднішній ювіляр ні за що і ні за яких обставин не визнає у вас соціолога. А це вже із царини незалежності і прямоти його суджень і оцінок, без огляду на особу, але завжди небезпідставних і ніколи упереджених або голослівних, хоча, мабуть, надміру гучних і таких, що аж ніяк не тішать слух, як, власне, і личить справжньому дієслову.

Загалом М.М. без соціології й обійшовся б, мабуть, але ми-то знаємо, що ця пристрасть непогамовна, *éternelle passion*. Тим паче, що наша рідна, вітчизняна наука за його відсутності, схоже, багато чого не дорахувалася б або ж дорахувалася б, але з неабияким запізненням. А це значить, що наш ювіляр відбувся як частина своєї власної професійної мови і мови свого життя. Здоров'я тобі, дорогий М.М., невтомно виконуй задуми і бажання, бережи свою надзвичайну невгамовність в досягненні цілей, що раптово, але в пору, замайорили на обрії.

Наталія Костенко, Сергій Макеєв

Як усе починалося: перший ВЦДГД і багато чого іншого **Борис Докторов: інтерв'ю з Миколою Чуриловим**

Доктор соціологічних наук, професор, лауреат державної премії України у галузі науки і техніки” за 2016 рік, генеральний директор компанії “TNS Ukraine” Микола Миколайович Чурилов розповідає, як створювалося і працювало наприкінці 1980-х — на початку 1990-х Центрально-Українське відділення ВЦДГД. Хоча в усіх інших республіках і регіонах колишнього СРСР по-своєму вирішувалися проблеми формування вибірок, по-різному відбувався процес рекрутування і навчання інтерв'юєрів, спогади Миколи Чурилова допомагають зрозуміти загальний механізм створення системи проведення перших всесоюзних опитувань громадської думки.

Борис Докторов: *Миколо, не міг ти для початку розповісти про те, як ти став соціологом?*

Микола Чурилов: Працювати і, тим паче, захоплюватися соціологією я почав зовсім випадково на початку жовтня 1970 року. Я навчався на математичному факультеті Чернівецького держуніверситету, на стаціонарному відділенні і планував працювати за спеціальністю, займатися тільки математикою. Моїм керівником був професор Карл Морицевич Фішман, він закінчив Віденський університет і мав низку дуже серйозних праць. Він погодився бути моїм науковим керівником в аспірантурі, і на момент закінчення університету в мене вже було опубліковано кілька праць з математичного аналізу. Але все змінила моя несамовита громадська активність. З першого курсу я активно брав участь у громадському житті факультету: був комсоргом групи, курсу, відділення, а на четвертому став комсоргом факультету.

Але на цьому я не зупинився, і на п'ятому курсі мене обрали секретарем комітету комсомолу Чернівецького університету. Це мені й завадило вступити до аспірантури восени 1970 року, оскільки, коли приймали заяви до аспірантури, я був комсоргом університету. Мене звільнили з посади секретаря комітету комсомолу лише в середині жовтня, але набір до аспірантури вже був завершений. І мені ректор університету запропонував тимчасово попрацювати у щойно створеній лабораторії соціологічних досліджень при кафедрі філософії університету. До своєї роботи я ставився легковажно (хоча мусив читати літературу, позаяк про соціологію я майже нічого не знав) і, оскільки бачив себе тільки математиком, продовжував співпрацювати і готуватися до аспірантури зі своїм керівником. Але на початку січня 1971 року професор Фішман повідомив мене, що він емігрує до Сполучених Штатів. Таким чином, я залишився абсолютно один, бо за спеціальністю, якою я займався майже три роки, жоден викладач кафедри не працював. Змінювати спеціальність з математики я не схотів — не бачив того наукового керівника, з яким би зміг працювати й надалі. Тому мені нічого не залишалося, як серйозно зайнятися соціологією. І тут я зацентрував свою увагу на організації самого дослідження, методах та аналізі соціологічної інформації. Це було ближчим для мене, адже я доволі непогано знався на математичному аналізі.

Я працював у лабораторії соціологічних досліджень до вересня 1976 року. За цей час я об'їздив майже всю Україну і провів дослідження в десятках вишів різних міст. Наша лабораторія вивчала становлення і формування світоглядних орієнтацій у студентської молоді. Було опитано тисячі студентів за вельми громіздкими анкетами. У перші роки інформацію ми опрацьовували вручну. Але це було доволі незручно, і ми могли одержувати лише одновимірні розподіли. При цьому ми втрачали величезну кількість інформації. За два-три роки до опрацювання інформації долучилися програмісти, й тепер опрацювання уже здійснювалося на ЕОМ. Це одразу дало змогу оцінити отримані дані під різними кутами зору.

Я активно “входив” у нову для мене спеціальність — перечитував доступну для мене (я тоді жив у провінції — у Чернівцях) літературу, віддаючи перевагу працям Ядова, Здравомислова, Грушина, Ривкіної, Саганенка, Петренка та ін. Часто їздив на науково-практичні конференції, зустрічався і спілкувався з багатьма людьми. Я намагався визначити ту царину соціології, в якій би працював у подальшому. Вирішальним моментом стала книга В.І.Воловича “Надійність інформації в соціологічному дослідженні”. Прочитавши її, я збагнув, що маю надалі серйозно вивчати питання вибірки, організації та проведення соціологічних досліджень. За два роки (дався взнаки характер холерика) я “накропал”, як мені здавалося, непогану дисертацію й у 1976 році з нею з'явився в Києві у Воловича, котрий у той час працював в Інституті філософії Академії наук України у відділі соціологічних досліджень, який очолював В.П.Чорноволенко. За день по тому, коли я прийшов, щоб дізнатися відгук про свою роботу, Волович, нічого не кажучи, підвів мене до Чорноволенка і сказав, що я — готовий кандидат в аспірантуру.

Так розпочався Київський етап моєї трудової діяльності. Після закінчення аспірантури і захисту у 1980 році дисертації в Москві у відділі В.Г.Ан-

дереєнкова я залишився працювати у відділі Чорноволенка — спочатку молодшим, а за кілька років і старшим науковим співробітником. Саме в цей час я почав активно співпрацювати із Володимиром Паніотто. Ми часто спілкувалися й обговорювали цікаві для нас проблеми. Так, на початку 1980-х років ми вперше якщо не в Радянському Союзі, то в Україні точно — сформували опитувальну мережу для соціологічної лабораторії при Держкомітеті Укртелерадіо. Були сформульовані основні принципи формування територіальних вибірок, розроблені всі документи, що визначають порядок проведення опитувань і якість роботи опитувальної мережі (ці документи наприкінці 1980-х було покладено в основу робочої документації для опитувальної мережі трьох відділень Всесоюзного центру дослідження громадської думки (ВЦДГД)). За кілька років ми разом з Володимиром Рукавішніковим опублікували в Москві монографію з методики й організації соціологічних опитувань.

Тож 1987 року, коли Тетяна Іванівна Заславська запропонувала мені очолити Центрально-Українське відділення ВЦДГД, я вже мав чималий досвід з організації та проведення соціологічних досліджень.

Б.Д.: *Так, згоден, досвід у тебе був чималий і різноманітний. Де і як ти вперше зустрівся з Тетяною Іванівною? Як вона уявляла твою участь в роботі ВЦДГД? Наскільки швидко вдалося владнати орґитання?*

М.Ч.: Вперше я зустрівся з Тетяною Іванівною ще 1980 року, коли я приїхав до Новосибірська зі своєю дисертацією. У той час із Тетяною Іванівною працювали кілька фахівців (І.Б.Мучник, І.В.Ривкіна), котрі своїми порадами могли мені допомогти підготувати дисертаційну роботу до захисту. І цю допомогу мені надали. Я потім кілька разів зустрічався з Тетяною Іванівною на конференціях, і завжди мене вражав її професіоналізм та вміння зрозуміло викладати свої погляди для неоднорідної аудиторії, що збиралася на цих конференціях. Тому коли я дізнався від своїх колег, що Тетяна Іванівна організовує Всесоюзний центр дослідження громадської думки і разом з нею в цьому центрі працюватимуть Юрій Олександрович Левада і Борис Андрійович Грушин, я одразу вирішив, що я теж маю працювати у ВЦДГД.

І мені вчергове пощастило. У жовтні 1988 року до Києва приїхав представник ВЦРПС (ВЦДГД формувався при ВЦРПС і комітеті Держкомпраці СРСР) Володимир Георгійович Веретенніков, який зустрівся і провів переговори з кількома моїми колегами й зі мною в тому числі. Мені ставили різноманітні запитання про мою участь у різноманітних соціологічних дослідженнях, про мій фаховий досвід, про мою наукову діяльність тощо. Веретеннікова цікавило, яким чином, якщо я буду керівником Центрально-Українського відділення ВЦДГД, буде зорганізована робота відділення, кого я планую залучити до роботи центру і чимало інших питань. Для мене стало несподіванкою, коли за кілька днів мені надійшла пропозиція приїхати до Москви і зустрітися з Ю.О.Левадою. У бесіді з Юрієм Олександровичем я дізнався, що моя кандидатура цілком влаштовує керівництво Центру, і ми обговорили з ним низку практичних питань: де ми будемо розташовані, з ким співпрацюватимемо в центрі тощо. Після зустрічі з Юрієм Олександровичем відбулася зустріч із Тетяною Іванівною, під час якої також обгово-

рювалися організаційні й фінансові аспекти. Я був приголомшений, коли дізнався про заплановане навантаження на відділення. Трьом українським відділенням — Східно-Українському, Західно-Українському та Центрально-Українському — планувалося проведення не менш як 10–12 досліджень на рік. Я був певен, що працювати в такому темпі неможливо. Адже ми в Академії наук усім відділом (там працювало понад 20 співробітників) проводили максимум два великомасштабні (всеукраїнські) дослідження на рік. Я вийшов із кабінету Тетяни Іванівни в абсолютній впевненості, що нашому відділенню із п'яти колег не під силу буде реалізувати такі плани. Але як же я здивувався, коли наступного 1989 року ми провели не 10–12, як нам планували, республіканських досліджень, а 18. І вже в подальші роки ми проводили не менш як 25 досліджень на рік.

Був один епізод, що показав, як Тетяна Іванівна вміє обстоювати свою думку, як цілеспрямовано і, головне, коректно вона вміє змінити думку про нашу роботу вельми впливових і упевнених у собі людей. Оскільки ми мали працювати з Українською радою профспілки, а її у той час очолював член політбюро ЦК компартії України Віталій Олексійович Сологуб, Тетяна Іванівна вирішила особисто зустрітися з керівництвом Уккрудпрофу і першим секретарем ЦК КПУ Володимиром Васильовичем Щербицьким і владнати всі організаційні питання діяльності українських відділень ВЦДГД. І коли ця зустріч відбулася, я був уражений, як тактовно, послідовно і рішуче Тетяна Іванівна вирішувала всі питання: про наше приміщення, про взаємодію і допомогу з боку профспілок і партійних організацій, про використання ними результатів отриманих нами досліджень тощо.

За час роботи у ВЦДГД мені довелося переглянути багато чого з того, до чого я звик, коли працював в Академії наук. По-перше, я перестав усю відповідальність перекладати на свої плечі й тягти весь “віз” самостійно. Кожен співробітник, який працював у відділенні, чудово знав свої обов'язки і відмінно їх виконував. Мені залишалося тільки ненав'язливо контролювати їхню роботу. По-друге, довелося суттєво розширити свою професійну компетентність, адже діяльність відділення вимагала неабияких знань не тільки з організації та проведення досліджень, на чому я раніше спеціалізувався, а й розв'язання питань, пов'язаних з опрацюванням результатів досліджень, їх інтепретацією і пропагандою цих результатів серед широких мас населення. По-третє, довелося навчитися взаємодіяти з організаціями, в яких ми проводили дослідження або в яких ми одержували потрібну нам інформацію. І тут я мушу відзначити виняткову допомогу й підтримку, що їх мені повсюдно надавала Наталя Вікторівна Паніна (1949–2006).

***Б.Д.:** Пропоную згадати Наташу Паніну. Вона недовго працювала у вашому центрі, але її внесок дуже значний. І буду тобі вдячний, якщо ти попросиш розповісти про неї професора Євгена Івановича Головаху.*

Микола Чурилов про Наталію Паніну

Я познайомився з Наташею Паніною більш як 35 років тому, але вперше почав працювати з нею, коли у 1982 році мені запропонували вивчити соціально-психологічний клімат на Чорнобильській АЕС і ставлення спів-

робітників ЧАЕС до різноманітних аспектів своєї діяльності. Планувалося опитуванням охопити понад 3 тис. респондентів. Ми мали опитати і керівництво атомної станції на різних рівнях, і персонал станції: операторів, технічний персонал і будівельників нових терміналів станції. Провести таку роботу і в наш час, коли існують ефективні опитувальні мережі інтерв'юєрів, в одному населеному пункті — доволі складно. А в ті часи ця робота тривала роками — потрібно було підібрати необхідну кількість інтерв'юєрів, навчити їх, провести разом з ними кілька контрольних інтерв'ю та постійно контролювати якість їхньої роботи. А якщо взяти до уваги й те, що вся ця робота здійснювалася на голому ентузіазмі співробітників відділу соціології Інституту, то палких охочих постійно їздити до Прип'яті було небагато, а якщо говорити точніше, їх просто не було. Отоді я і звернувся з проханням до Наташі Паніної скласти мені компанію в поїзді на ЧАЕС. На мій подив, Наташа вмовляти довго не довелося, і мою пропозицію було радо прийнято.

Коли ж я побачив, як Наташа працює з інтерв'юєрами-добровольцями, то зрозумів, наскільки мені поталанило. Наташа подовгу й терпляче пояснювала нашим помічникам, як треба поводитися при контакті з опитуваними, на які моменти в цій бесіді необхідно звертати особливу увагу, як контролювати перебіг опитування та інші деталі, що були конче важливими при опитуванні. Якщо хтось чогось не розумів, то це повторювалося двічі, тричі і більше. Жодної дратівливості й, тим паче, зверхності стосовно цих людей з боку Наташі не було. Кілька таких поїздок на ЧАЕС переконали мене в тому, що Наташа — чудовий методист і організатор-дослідник. І тому, коли 1988 року створювалося Українське відділення ВЦДГД, я запропонував Наташі працювати в цьому відділенні моїм заступником.

Чотири роки спільної напруженої роботи у ВЦДГД дали чудові результати. Вперше в Україні була сформована добре організована опитувальна мережа, на якій ми здійснювали найрізноманітніші методичні експерименти. Це дало нам змогу розробити чіткі правила й підготувати найдетальніші інструкції для наших інтерв'юєрів (більшість із яких незмінно залишаються з нами і нині). Той факт, що Українське відділення впродовж чотирьох років було одним із кращих у мережі ВЦДГД — величезна заслуга Наташі.

На початку 1990-х років, коли події розвивалися надто бурхливо, на настійну вимогу Наташі Українське відділення ВЦДГД здійснило низку досліджень, що дали можливість оцінити ставлення населення України і киян до подій, що відбуваються в країні. Зібрана інформація негайно оприлюднювалася через ЗМІ й окремі публікації в інформаційних агенціях Москви та України. Постійне прагнення Наташі пізнати щось нове у більшості випадків перетворювалося на реалізацію дослідницьких проектів. Найяскравішим прикладом може слугувати проект “Українське суспільство”, що функціонує вже 25 років поспіль.

Мене завжди вражала скрупульозність Наташі та її здатність звертати увагу на ті дрібні деталі, що їх більшість моїх колег, включно зі мною, часом залишали поза увагою. І, як правило, Наташа мала рацію. Часто ці деталі могли справити і справляли доволі сильний вплив на процес збирання інформації й отримання надійної й достовірної інформації.

З Наташею працювати було приємно й водночас нелегко. Вона була дуже вимогливою до себе і до тих, хто з нею співпрацював. Вона вибачала помилки (хто їх не припускається), але ніколи не вибачала розхристаності та неохайності в роботі. Я був їй дуже вдячний за тих менеджерів, котрі працювали з нею у проектах — вони всі проходили чудову школу професійної підготовки. Тому для мене Наташа Паніна назавжди залишиться зразком професіоналізму і надійності.

Євген Головаха

Наталія Паніна і її внесок у становлення Центрально-Українського відділення ВЦДГД

Коли тридцять років тому створювався ВЦДГД, важко було уявити, на що перетвориться той єдиний соціальний простір, котрий за часів перебудови були покликані вивчати Тетяна Заславська та її найближчі московські соратники, спираючись на дані, зібрані численними регіональними відділеннями в усіх республіках Союзу. Історія відвела цим відділенням лишень кілька років активної діяльності. Для одного з них — Центрально-Українського — ці лічені роки виявилися надзвичайно насиченими і плідними. Цьому сприяв дуже точний, на мій погляд, вибір керівника відділення, в чому виявився організаторський талант Тетяни Заславської, котра брала безпосередню участь у доборі кадрів на місцях. Запропонувавши очолити Центрально-Українське відділення ВЦДГД Миколі Чурилову, вона змогла одночасно “убити двох зайців”.

Чурилов був визнаним фахівцем з питань вибірки і масових опитувань. А головне, він, як ніхто інший в Україні, опанував навички організації соціологічної служби, здатної використовувати нові ресурси, породжені перебудовою (ідеологічні, фінансові, кадрові). Персонал для організації опитувань й опрацювання даних він набрав швидко, натомість кандидатуру на посаду головного наукового співробітника, який би міг забезпечувати високий науковий рівень досліджень, знайти було непросто. Таких спеціалістів у Києві було небагато, і це були академічні вчені, незвиклі до безупинної польової роботи і постійної зміни дослідницької тематики. А тому Чурилов звернувся до Наталії Паніної, яку знав не тільки за науковими працями, а й завдяки досвіду спільних польових досліджень.

Не тільки соціологія була покликом для Наталії Паніної, а й сам предмет цієї науки — соціальна дійсність. Коли почалися серйозні суспільні зміни в СРСР, кваліфіковані й чесні соціологи виявилися неймовірно запитуваними. Це був період творчого і суспільного піднесення Тетяни Заславської, Володимира Ядова, Юрія Левади, їхніх однодумців та учнів. І в Україні настав час соціологів. Суспільство гостро потребувало самопізнання, а цього не могло відбутися без масових репрезентативних опитувань. От де знадобився досвід міжнародних порівняльних соціологічних досліджень, накопичений Наталією Паніною в Інституті геронтології. І вже в Центрально-Українському відділенні ВЦДГД вона разом з Миколою Чуриловим створює першу республіканську опитувальну мережу й оригінальну вибірку, що й сьогодні використовується в усіх репрезентативних для насе-

лення України опитуваннях, здійснюваних Інститутом соціології НАНУ. Суспільству потрібна була загальна картина соціальних змін, і Наталія Паніна ініціює проведення соціологічного моніторингу, рівного якому за методичною осначеністю та систематичністю подання результатів донині немає в жодній пострадянській країні. Суспільству було потрібно, щоби ЗМІ і політичні функціонери адекватно подавали дані масових опитувань, і Наталія Паніна пише спеціальну брошуру для журналістів і політиків, з якими проводить спеціальні заняття з роботи із соціологічною інформацією.

Б.Д.: *Добре, що ми згадали Наташу Паніну...*

Продовжимо розмову про ВЦДГД. Ти не міг би описати процес комунікації з Москвою при одержанні завдання на опитування і поданні результатів опитувань... Адже, наскільки я пам'ятаю, на початку нашої роботи було важко з ксерокопюванням, факсами, модемів узагалі не було... вам було потрібно більше часу на підготовку поля, ніж російським філіям, найімовірніше, ви перекладали анкету українською мовою...

М.Ч.: Справді, процес комунікації з Москвою на початку завдавав нам певних труднощів. Перші кілька місяців спілкування відбувалося на дуже примітивному рівні, оскільки крім телефонів, жодних інших каналів зв'язку у нас не було. Нам телефонували і попереджали про початок нового опитування. І ми домовлялися про те, на якому поїзді й у якому вагоні нам очікувати передачу: примірник опитувальника, за яким ми мусили працювати. Як правило, ранком ми зустрічали поїзд, отримували у провідника документи: опитувальник, інструкції для інтерв'юєрів, план вибірки тощо. Потім в офісі ми швидко перекладали опитувальник українською мовою, готували опитувальники й інструкції для друкарні (російські й українські опитувальники співвідносилися у пропорції 60 на 40). Ця рутинна робота забирала в нас небагато часу — зазвичай кілька годин. Отже, якщо ми всі документи одержували від провідників вранці, то ввечері передавали документи на тиражування і вже наступного дня одержували готові розтиражовані матеріали. У нас були добре налагоджені зв'язки з кількома друкарнями, і вони охоче йшли назустріч нашим побажанням.

Із запуском досліджень у нас також не було небагато проблем, оскільки, по-перше, ми з Володимиром Паніотто ще у 1985–1986 роках підготували кілька варіантів вибірки для досліджень по всій Україні. А по-друге, щойно було ухвалено рішення про створення трьох українських відділень ВЦДГД, ми разом із Євгеном Сініциним і Людмилою Овчинніковою — керівниками Західно-Українського і Східно-Українського відділень ВЦДГД (а це були вже досвідчені й добре підготовлені соціологи) негайно взялися до створення всеукраїнської опитувальної мережі. Тому коли ми розпочали активну роботу у ВЦДГД, опитувальну мережу по всій Україні вже практично було створено. До речі, низка бригад цієї опитувальної мережі й частина інтерв'юєрів дотепер працюють із нами.

Але це було не найскладніше в нашій роботі, адже ще треба було всю зібрану інформацію передати до Москви. А оскільки ми ще не могли переносити всю цю інформацію на магнітні носії (був лишень один ПК), доводилося передавати величезні в'язки анкет з допомогою провідників потягами Київ — Москва. Далеко не всі провідники погоджувалися прийняти такий

вантаж. Тому був варіант — особисто супроводжувати вантаж до Москви, де нас зустрічали співробітники центру і допомагали нам розвантажуватися. Так мені довелося у 1989 році понад 20 разів приїжджати до Москви з вантажем і без. Але, хвала Богові, це тривало недовго. Вже наприкінці 1989 року ми придбали другий комп'ютер, тоді ж у нас з'явився факс, а на початку 1990 року ми стали власниками третього ПК. І відтоді наш стиль роботи різко змінився.

Усі зразки опитувальників і супутніх документів, що їх нам треба було розмножити і реалізувати в дослідженнях, ми одержували факсом (електронної пошти в той час не було). Приблизно тоді ж спеціалісти з центру поставили на наші комп'ютери програмне забезпечення, завдяки якому ми могли опрацьовувати опитувальники проведених нами обстежень. І нам вже не треба було передавати до Москви великі й важкі в'язки заповнених анкет — ми передавали поїздами магнітні носії, що містили інформацію введених нами опитувальників. Зорганізована в такий спосіб робота, по-перше, була цікавою і для нас — ми одразу бачили результати проведених нами досліджень. З іншого боку, це накладало на нас ще більшу відповідальність — помилки наших операторів могли спотворити отримані результати. Але найголовніша перевага полягала в тому, що ВЦДГД міг значно швидше надати остаточні результати замовникам цих досліджень, бо менше часу йшло на рутинну роботу — тиражування документів і опрацювання отриманої інформації.

Б.Д.: *Таким чином, чи можна сказати, що 1990 року назагал сформувалася усталена й доволі надійна система проведення опитувань в Україні? На цьому етапі скільки “полів” ви робили впродовж року? Втім, невдовзі Радянський Союз розпався. Ти не пам'ятаєш, ті чи інші квазізагальносоюзні опитування все одно проводилися, ви й надалі отримували замовлення на опитування з Москви або ж усе вмить закінчилося?*

М.Ч.: На початку 1990 року наші три відділення повною мірою адаптувалися до тих вимог, що їх висувала нам дирекція ВЦДГД, технікою ми були забезпечені доволі непогано (наприкінці 1980-х років мати три ПК було досягненням), ми часто їздили до Москви на різного роду робочі наради, конференції. Тому особливих ускладнень в роботі ми не відчували. І, як я вже казав, на рік ми проводили як по всій Україні, так і в окремих її регіонах понад 20 досліджень. Іноді паралельно ми запускали в “поле” два, ба й більше досліджень.

У 1990-му році, коли всією країною прокотилася хвиля мітингів і протестів, Україна не залишалася осторонь від цих подій. На Жовтневій площі (нині це Майдан Незалежності) постійно відбувалися мітинги. Люди висловлювали своє ставлення до дефіциту продуктів і зниження рівня життя, радикально налаштовані групи населення голосно заявляли про своє негативне ставлення до органів влади і закликали за прикладом Прибалтійських республік оголосити про незалежність України. На цій площі велика група київських студентів проводила акцію голодування на підтримку всіх цих вимог. Розуміючи, що ситуація в Україні почала виходити з-під контролю, ЦК Компартії України та Верховна Рада України оголосили про дострокові парламентські вибори. І це теж активізувало населення країни. У цьому

зв'язку, розуміючи, що ситуація в Україні розвивається за доволі несподіваним сценарієм, дирекція ВЦДГД запропонувала нашим трьом відділенням провести низку опитувань серед населення України, щоб з'ясувати ставлення до подій, що відбуваються, та про можливість участі в акціях протесту.

Ми здійснили низку досліджень (причому кілька з них було проведено з нашої ініціативи) щодо майбутніх виборів до Верховної Ради республіки, де відзначалося зростання ролі демократично налаштованих кандидатів від Народного Руху України, очолюваного В'ячеславом Чорноволом. Результати цих досліджень нам дозволяли публікувати в засобах масової інформації, і дуже часто в цей період мені та моїм колегам доводилося виступати на телебаченні й по радіо. Така ситуація залишалася незмінною наприкінці 1990-го і впродовж усього 1991 року. І навіть тоді, коли Україна і ще кілька республік Радянського Союзу оголосили про свою незалежність, ми (українські відділення ВЦДГД, та й весь ВЦДГД) не припинили своєї діяльності. Ми і далі проводили дослідження серед населення України з найрізноманітніших питань, акцентуючи увагу на тому, як люди ставляться до подій, що відбуваються в країні, як вони оцінюють майбутні перспективи, якими є політичні погляди населення, рейтинги державних інститутів і окремих політиків. Усі ці результати нам також дозволяли надавати ЗМІ. Невелика частина таких проектів фінансувалася з дозволу дирекції ВЦДГД місцевими державними і партійними органами.

У такому режимі ми працювали до початку 1993 року. Але вже 1992 року ми стали розуміти, що наше становище може і має невдовзі змінитися і дирекція ВЦДГД не зможе постійно нас фінансово підтримувати. Тому наприкінці 1992-го було створено приватну соціологічну компанію "СОЦІС", котра в подальшому продовжила активну дослідницьку діяльність в Україні. Але і створення цієї компанії, і умови її співпраці з центром ВЦДГД неодноразово обговорювалися з Тетяною Іванівною Заславською і Юрієм Олександровичем Левадою.

І в подальшому компанія "СОЦІС" і ВЦДГД неодноразово і плідно співпрацювали.

Б.Д.: Дякую, Миколо, за дуже цінну розповідь про початок становлення всесоюзних опитувань громадської думки. Звісно, в різних республіках колишнього Союзу практика проведення опитувань складалася по-своєму. Та все одно існувала певна єдність організації, і твоя розповідь допомагає зрозуміти, як це було.

Борис Зусманович Докторов,
доктор філософських наук, професор, незалежний аналітик і консультант,
почесний доктор Інституту соціології РАН